

De religieuze antenne van kunstenaars

Het religieuze is geen aparte categorie meer

Kunst en religie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, alleen al omdat ze beide proberen het onzichtbare zichtbaar te maken. Het boek *God in de hedendaagse kunst* laat zien dat Godsgeloof in de kunst bepaald niet passé is. De manier waarop zich dat manifesteert verandert echter wel.

tekst Martien E. Brinkman, beeld Gijs Frieling

Als het waar is dat kunst als een gevoelige antenne voor het geestelijk klimaat in een samenleving fungeert, dan houdt de bundel *God in de hedendaagse kunst* ons een spiegel voor.

Het boek is het vierde deel in de serie *Figura Divina* waarin een groep in kunst geïnteresseerde theologen aandacht vraagt voor de verbinding tussen kunst en religie. Wessel Stoker, emeritus hoogleraar esthetiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, is de drijvende kracht achter de groep. Hij leidt deze bundel in, luidt hem ook weer uit en levert daarnaast nog twee bijdragen.

De bundel beslaat het terrein van de beeldende kunst, de literatuur, de muziek, de film en de videogames en bevat in totaal zestien heel uiteenlopende bijdragen, in de eerste drie komen drie kunstenaars zelf aan het woord: de dichter Willem Jan Otten en de beeldend kunstenaars Harald den Breejen en Gijs Frieling.

Omslag in het godsbeeld

Velen hebben de afgelopen jaren een omslag in het godsbeeld gesignaleerd. Ook deze bundel is daar een indicatie van. God wordt niet gezien als een persoon buiten, boven en los van ons, maar eerder als de katalysator van een nieuwe bestaanswijze. Een bestaanswijze die gekenmerkt wordt door ontvankelijkheid van wat ons kennen en handelen te boven gaat. Daarmee gaat ook een sterk besef van eigen ontoereikendheid gepaard.

In de verwoording van deze ervaring wordt vaak teruggesproken op de taal van de middeleeuwse mystiek. Die taal wordt ook wel met de naam negatieve theologie aangeduid. Daarmee wordt niets negatiefs bedoeld, maar wil vooral gezegd zijn dat we God nooit met menselijke uitdrukkingen passend kunnen benoemen. Op die manier wordt ruimte voor Gods eigen wijze van zijn gemaakt. Pas als afstand, leegte en stilte zijn gecreëerd, kan weer een aarzelende poging worden ondernomen passende woorden voor God te vinden. Dan pas is er ook ruimte voor originaliteit en echtheid.

Het zal niet verbazen dat juist kunstenaars zich tot deze vorm van theologie aangetrokken voelen. Met name Stokers bijdrage over de Amerikaanse schilder Ab Reinhardt (1913-1967) getuigt van dit besef.

Anne Marijke Spijkerboer typeert in haar bijdrage over de beeldhouwster Berlinde de Bruykere deze houding heel precies door van haar beelden op te merken: 'doordat zij zwegen schreeuwden ze het uit.'

Ook in de bijdrage van Jattie Enklaar over de Duitse schrijver Martin Walser is hét grote thema van de negatieve theologie, God als de onuitsprekelijke, nadrukkelijk aanwezig.

Mystiek

Deze vorm van theologie staat in een lange traditie die via de middeleeuwen tot de vroege kerk terugreikt. Liederen uit deze traditie hebben ook in het nieuwe liedboek hun weg gevonden. Denk maar aan dat mooie lied van Gerhard Tersteegen (1697-1769) met typisch mystieke regels als:

'God is in ons midden,
laat nu alles zwijgen
alles in ons voor Hem neigen.'

Hoewel deze traditie dus diepe kerkelijke sporen heeft, zijn veel kunstenaars geneigd een benadering van het goddelijke vanuit de ervaring van stilte, zwijgen en leegte scherp te onderscheiden van de boodschap van de kerk als instituut.

Historisch is dat onjuist, maar hun boodschap is duidelijk: er moet te midden van veel gestolde theologie weer ruimte worden gemaakt voor nieuwe godservaringen en daarvoor moeten we ook weer nieuwe beelden en woorden vinden.

Hun ervaring van het goddelijke is doorgaans sterk persoonlijk getint en is meestal kortstondig van aard. Het gaat dan om de 'heiligheid' van het ogenblik, van dat ene moment, die ene blik, dat ene woord. Dat past in het beeld dat vaak van de tijdgeest van de eenentwintigste eeuw wordt geschetst, zoals Marjolein van Tooren in haar bijdrage over het godsbeeld van de Franse schrijver Eric-Emmanuel Schmitt treffend laat zien.

Die gerichtheid op intense, persoonlijke beleving bevordert doorgaans de communicatie niet. Ze is niet gemakkelijk in brede kring te delen. Sommige kerken proberen tegenwoordig hun kerk-zijn nieuw leven in te blazen door alle ruimte te geven aan specifieke, persoonlijke geloofservaringen. Dat is een goede zaak, maar het is ook riskant. Voor je het weet, ont-

staat er dan een soort bekeringselite die zich verheft boven het 'gewone' kerklid. Maar toch, geen kerk kan zonder bekeringsverhalen. Ze zijn als het ware de lakmoesproef voor de echtheid van het geloof.

Bekeringsverhalen

Opvallend vaak horen we de laatste tijd bekeringsverhalen uit de hoek van de kunsten. Er zijn tientallen voorbeelden te noemen zoals bijvoorbeeld die van de Engelse dichter T.S. Eliot (1888-1965) en de Russische componist Igor Strawinsky (1882-1971). Recent volgden dichters als Christian Wiman (1966) en Willem Jan Otten (1951).

De laatste levert aan deze bundel een prachtig gedicht ('Wederkomst, te Bazel') over een Jezus die uit de grafvlade stapte waarin Hans Holbein hem in 1521 geschilderd had en een suïcidale jongen volgt die hem kort daarvoor nog in het museum 'achter uit zijn capuchon' had aangezien.

Over Christian Wiman schrijft Taede Smedes een fascinerend opstel waarin hij vaststelt dat in het verlangen naar goddelijke nabijheid het verschil tussen gelovigen en ongelovigen steeds meer vervaagt.

Er is een veelheid aan ideeën over transcendentie die vaak heel dicht bij huis wordt gezocht. In zijn 'Theologisch commentaar' tot besluit spreekt Stoker hier van 'immanente transcendentie'.

Daarmee bedoelt hij een transcendentie die niet in het uitzonderlijke en hoog boven ons verhevene wordt gezocht, maar in de gewone dingen en gebeurtenissen om ons heen. Het is het 'te veel' of 'te weinig' aan liefde en geluk dat onze verwondering of verbijstering oproept en dat ons naar nieuwe woorden doet grijpen.

In deze 'immanente transcendentie' kan men ook een vorm van incarnatie zien. God gaat in onze werkelijkheid in zonder daar volledig in op te gaan.

In de twintigste en eenentwintigste eeuw is religie buiten haar kerkelijke kaders getreden en dat heeft ook gevolgen voor de religieuze taal. Het religieuze is geen aparte categorie meer.

Vooraf in het uitvoerige interview van Marcel Barnard met Harald den Breejen over het werk van Britse kunstenaar Jeremy Millar, de Franse schrijver Joris-Karl Huysmans (1848-1907) en de eveneens Franse schrijver Michel Houellebecq komt deze accentverschuiving ter sprake. Maar hoe dan het religieuze nog te herkennen? Ook uit het interview van Stoker met de schilder Gijs Frieling en zijn interpretatie van het werk van de Amerikaanse schilder Ad Reinhardt (1913-1967) komt die vraag op.

Grens

Soms zien we dat klassieke begrippen zoals dat van de incarnatie en van de kruisiging ineens weer een nieuwe betekenis krijgen - Johan Goud wijst daar in zijn bijdrage over God in de Nederlandse literatuur op - maar vaak ontbreken ons nog de juiste woorden. Een van de kenmerken van de hedendaagse kunst is dat de grens tussen religieus en niet-religieus vervaagt. Dan komt natuurlijk meteen de vraag op naar een goede definitie van religie. Of daarmee echter de gewenste duidelijkheid kan worden gecreëerd is nog maar zeer de vraag. Want religie functioneert in de moderne kunst op heel uiteenlopende wijze.

Frank Bosman somt in zijn bijdrage over God en videogames vijf verschillende wijzen op. Daarbij worden ook geheel nieuwe vormen van religiositeit aangeboden die als zodanig nog amper voorwerp van nader onderzoek zijn. Al is de wijze waarop reli-

gie thans in de kunst functioneert heel divers en diffuus, dat laat onverlet dat deze bundel terecht onze aandacht vraagt voor het feit, dat veel zaken in onze wereld plotseling een andere dimensie kunnen krijgen. We ervaren dan iets dat we niet meer in onze dagelijkse omgangstaal kunnen benoemen.

Bijna een sacrament

Heftiger dan menigeen ervaren kunstenaars die onmacht, en geven uitdrukking aan de onbedwingbare neiging het onzichtbare in het zichtbare te laten zien. Het gaat dan haast om een seculiere variant van wat we in de kerk een sacrament noemen, zoals Stoker in zijn uitgeleide terecht opmerkt.

De bundel *God in de hedendaagse kunst* is een bundel die te denken geeft. En dan ben ik nog niet eens ingegaan op de intrigerende bijdragen van Gerrit Steunebrink en Oane Reitsma over de componisten Schönberg en Messiaen, van Sylvain De Bleekere over de film als vindplaats van God, en van Stefan Belderbos over God in de performancekunst.

Voortdurend gaat het over de vraag of we God als we Hem benoemen of uitbeelden niet te menselijk maken.

Deze bundel is een goede illustratie van het gegeven dat hoe belangrijker iets of iemand voor ons wordt, hoe minder we in staat zijn er snel passende woorden of beelden voor te vinden.

*M. Barnard/W. Stoker (red.),
God in de hedendaagse kunst, Soest 2018. 21,99 euro.*

In de 12e-eeuwse toren van de Oude Kerk in Diever maakte Gijs Frieling een koepelschildering over de vier seizoenen, geïllustreerd met planten en dieren uit de Bijbel.